

Волинські
прикраси:
історія, типологія,
значення

Від оберегів до
ювелірного мистецтва

Магія та захист: перша причина прикрашати себе

Прикраса виникла з потреби у захисті. **Уже 40 000 років тому** люди носили амулети з кісток, зубів та мушель. Логіка була проста: частина сильного звіра передає його силу.

Прикраса-оберіг була особистим захисним полем проти хвороб, хижаків і злих сил. Важливо, що на цьому етапі прикраса не знала поділу на чоловічу і жіночу — її носили всі, хто потребував захисту.

Прикраси як соціальний маркер

Коли суспільство розшарувалось, прикраса стала мовою ієрархії. Золото, срібло, коштовне каміння – виключна привілеція еліти у Давньому Єгипті, Греції, Римі. Коронаційний портрет правителя завжди містив регалії: прикраса була частиною офіційної мови держави.

З часом традиція нагороджувати медалями і прикрасами на знак лояльності поширилась по всіх європейських дворах – і через козацьку старшину та православну шляхту (на Правобережжі) поширилася на всі українські території, де стала зерном, з якого виросте дукач.

Краса та користь: два обличчя однієї прикраси

Естетика. Коли базова потреба в захисті була забезпечена, прикраса стала способом доповнити образ і виразити себе. Саме тут починається її «жіноча» і «чоловіча» спеціалізація – хоча й вона ніколи не була абсолютною.

Утилітарність. Паралельно існувала суто практична функція: металеві фібули у давніх культурах були одночасно застібками й прикрасами; середньовічні помандери – кульки-підвіски з пахощами – носили як захист від «поганого повітря» під час епідемій. На Волині та Поліссі деякі підвіски мали порожнини для освяченої трави або молитви – поєднуючи практичне зі сакральним.

Помандер
(підвіска з пахощами)

Фібули різних часів
(застібка та прикраса)

Культурний код: прикраса як елемент ідентичності

У зрілих культурах прикраса перестає бути лише особистою — вона стає також і колективною мовою. Релігійні символи, племінні знаки, регіональні орнаменти перетворюють її на документ приналежності.

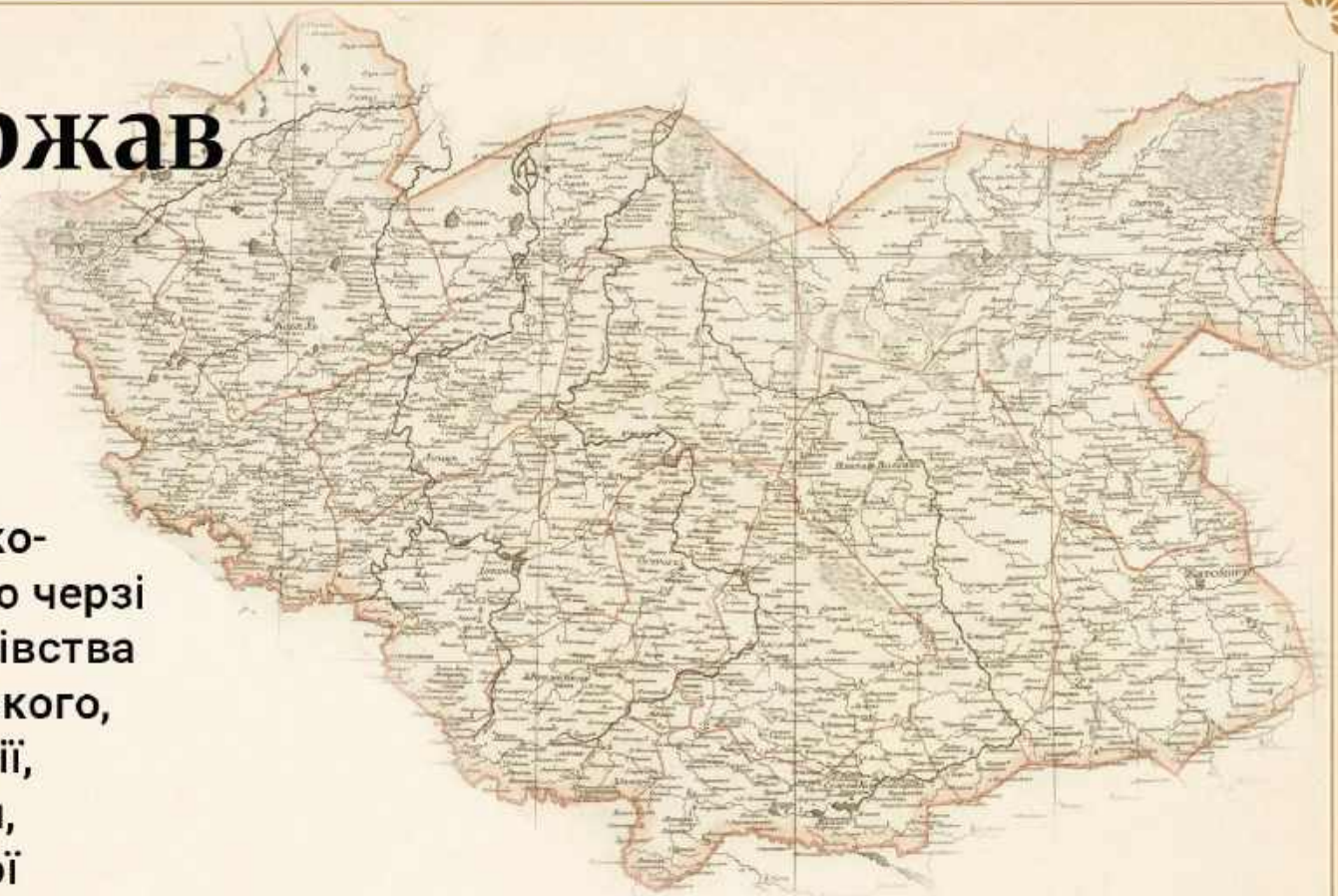
В Україні ця функція набула особливої виразності. Коралі, дукачі, згарди, бурштин — кожна прикраса несла інформацію про регіон, достаток і статус власниці, виконуючи роль своєрідного «паспорта». Причому в межах самої України прикраси суттєво різнились від регіону до регіону: гуцульські згарди, подільські дукачі з пишним бантом, волинське бурштинове намисто — усе це окремі «діалекти» однієї мови.

Саме тому, щоб зрозуміти волинські прикраси, треба розглядати їх як регіональний варіант загальноукраїнської традиції — зі своїми особливостями, зумовленими долею Волині.

Волинь: сім держав за сім століть

Волинь – регіон з винятковою політичною долею. Після Галицько-Волинського князівства її землі по черзі входили до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії, короткочасно – Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі та нацистської Німеччини. Кожна зміна влади означала зміну монети в обігу, а відтак нові художні зразки й орнаментальні канони. Результатом стала унікальна гібридна культура, де українське ядро вбирало польські, єврейські, литовські та австрійські елементи.

Коралі: намисто, що «знало» про здоров'я своєї власниці

Корали, які видобувалися у Середземному та Червоному морях, привозили до України ще у часи Київської Русі. У XIX–XX ст. вони стали найпрестижнішою нагрудною прикрасою. Намисто могло складатись від однієї до 25 ниток, і деякі екземпляри коштували як пара волів або й хата.

У народній традиції коралю приписували певні діагностичні властивості: вважалося, що яскравий червоний колір свідчить про здоров'я власниці, а потьмянення – про недугу.

На Волині коралі часто поєднувались з дукачами та венеціанським намистом, утворюючи пишний нагрудний ансамбль, у якому матеріальний добробут і захисна магія були невіддільні одне від одного.

Бурштинове намисто – прикраса зі скарбу волинської землі

На відміну від коралів, що привозились із Середземномор'я, бурштин на Волині видобували місцево – регіон розташований на межі Балтійсько-Дніпровського бурштинового поясу. Намистини вирізали й огранювали вручну, що робило кожну з них унікальною за формою та тоном. Готові намистини нанизували за принципом, спільним з кораловим намистом: найбільші – в центрі, менші – до країв.

Народні вірування приписували бурштину цілющі властивості, і це мало певне наукове підґрунтя: бурштинова кислота бере участь у клітинному енергетичному обміні. Бурштинове намисто на Волині було прикрасою місцевої ідентичності – на відміну від інших регіонів, де бурштин був рідкісним привізним товаром.

Лускавки: коли доступність перемагає традицію

Наприкінці XIX ст. в Україні почали поширюватись яскраві прикраси з дутого кольорового скла — делікатні, вигадливих форм, доступні за ціною. Їх називали «лускавками» — бо намистини були крихкими і легко лускались, — а ще «пацьорками», «надуванцями», «бранзолетами».

Намистини нагадували мініатюрні ялинкові прикраси, а цілі разки — святкову гірлянду. Виробляли їх переважно чеські фабрики, а жінки з українських сіл купували на ярмарках або у міських крамницях.

Лускавки стали першою масовою демократичною прикрасою: не успадкованою або замовленою, а просто купленою. З часом вони значно потіснили традиційні намиста — коралі, бурштин — передусім там, де ті були фінансово недосяжні.

Сильянка: від знаку статусу до жіночої прикраси

Сильянка – традиційна шийна прикраса з бісеру, виткана суцільною смужкою; від неї відрізняється ґердан, що має роздвоєну стрічку, яка спускається на груди. За народними переказами, сильянки спочатку носили чоловіки – на капелюсі, як знак суспільного становища; до жіночого вжитку вони перейшли пізніше.

Знаменита фотографія Лесі Українки 1886 року з сильянкою та скляним намистом стала одним із ключових іконографічних образів, що популяризували цю прикрасу в культурній пам'яті. На Волині сильянки були частиною святкового ансамблю поряд із коралями та бурштином, доповнюючи його яскравою геометричною орнаментикою.

ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ

Ромби - символ землі, жіночого начала

Хрестики - оберіг, захист

Зубчики, ламані лінії - вода, рух, життя

Дрібний геометричний ритм - традиційний для Волині та Полісся

Походження дукача. Монета, що стала прикрасою

У 1284 році Венеційська республіка викарбувала золоту монету вагою 3,5 г із написом, що закінчувався словом *ducatus* – «дукат». Упродовж багатьох століть дукат зберігав стабільну вагу та пробу й став міжнародним еталоном золотої монети. У XVI–XVII ст. він домінував у грошовому обігу Західної Європи, а в Україну потрапляв переважно через Польщу – у вигляді голландських та угорських дукатів.

В українській мові великі золоті монети отримали назву «червоні золоті» або «червінці», а згодом поширена назва «дукат» перейшла на монети й медалі, з яких почали виготовляти нагрудні прикраси. Так із фінансового терміна народилося слово «дукач».

На сьогодні дукач асоціюється в першу чергу з монетами кінця XIX - початку XX століття (зокрема, австро-угорськими монетами 1905 року), проте їх історія значно глибша.

Дукач: анатомія і соціальна траєкторія

Дукач – традиційна українська нагрудна прикраса, головним елементом якої є медальйон, доповнений бантом і кастом; як медальйони використовували монети, жетони, а також західноєвропейські релігійні медалі та військові нагороди.

Прикраса з'явилась у XVII ст. і мала виразне аристократичне походження: дукачі міцно увійшли до складу жіночих оздоб української шляхти, козацької старшини та заможного козацтва. З часом вони поширились серед заможного міщанства й заможних селян – але залишились маркером достатку. Поруч із пишними золотими і срібними існували й «бідні дукачі» – без банту, з міді або латуні, з примітивним малюнком, нанесеним різцем.

Носили дукач на стрічці або ланцюжку поверх наміста – він завжди займав центральне місце в нагрудному ансамблі.

Бант

декоративний елемент,
що розташований
над медальйоном

Монета

головний
елемент дукача:
монети, жетони,
релігійні медалі
або військові
нагороди

Каст

оправа, яка
обрамляє
медальйон
і утримує
його в
підвісці

Єдине достовірне фото з волинськими дукачами.
Берестечко, кінець XIX ст. – початок XX ст.

Волинський дукач: що робить його особливим

В більшості регіонів України дукач будується навколо банту – пишного срібного або золотого обрамлення, що є візуальним центром прикраси, тоді як монета грає підпорядковану роль.

На Волині ж не тотального, але ширшого розповсюдження набула інша "формула" дукача: саме монета або медаль є беззаперечним центром композиції, а бант лише доповнює, а іноді взагалі відсутній. Через пишне ювелірне оздоблення самого медальйона волинський дукач нерідко нагадує ажурну брошку, в центрі якої вміщено монету. Саме ця особливість – одночасно наслідок і відображення культурного пограниччя: Волинь сприйняла загальноукраїнську традицію дукача, але переосмислила її за власними мистецькими канонами, що формувались під впливом кількох європейських шкіл ювелірства.

Дукач зі Східної Слобожанщини

Волинський дукач

Монета як хронологічний документ

Вибір монети для волинського дукача – не випадковий: він відображає реальний грошовий обіг регіону в конкретний історичний момент.

У дукачах XIX – початку XX ст. найчастіше зустрічаються талери австро-угорської імператриці Марії Терезії та талери Максиміліана Баварського, польські монети, а також монети Російської імперії – від Петра III до Миколи II.

Монета в дукачі зупиняла час: після виходу з обігу вона продовжувала «жити» на шиї власниці як пам'ять про певну епоху.

Корона: королівська символіка в народній прикрасі

Використання корони як елемента оздобу дукача поширене в різних регіонах України, однак волинська корона має особливу, нетипову для інших регіонів форму – вона значно ближча до регалій західноєвропейських монархів, ніж до традиційних українських чи московських зразків.

Це прямий наслідок тривалого перебування Волині під польською та австрійською юрисдикціями: місцеві майстри орієнтувались на ті зразки ювелірного мистецтва, які бачили навколо – медалі, монети, герби, портрети правителів.

Народна символіка в ювелірному металі

Поряд із короною, характерним елементом волинських дукачів є зображення двох птахів по боках корони, що дивляться один на одного, або рослинний орнамент – зокрема квітка, форма якої впізнається як типово народна.

Ці мотиви мають давнє коріння в українській декоративній традиції: симетрична пара птахів – один із найстійкіших архаїчних символів, що зустрічається у вишивці, різьбі та кераміці по всій Україні.

Те, що цей символ перейшов у ювелірний метал і вписався в складну архітектуру дукача поруч з короною і монетою, є показовим: народна і «висока» культури на Волині не протистояли, а взаємно проникали.

Корал і монета: подвійний захист

Поширеною практикою на Волині було прикрашати дукач коралами: популярними серед волинянок були дукачі, в яких медальйон був обрамлений коралами.

Це поєднання не випадкове: обидва матеріали мали в народній свідомості захисний, обереговий статус – монета несла в собі авторитет держави й благородного металу, а корали вважалися природним оберегом від хвороб і «злих сил».

Водночас таке оздоблення суттєво підвищувало вартість прикраси, перетворюючи її на демонстрацію матеріального достатку.

З мистецького погляду поєднання яскравого червоного коралу зі срібним або золотим металом медальйона і оправы давало виразний колірний ефект, характерний саме для волинської ювелірної школи

Філігрань: мистецтво, яке майже не збереглося

Філігрань – техніка ювелірного мистецтва, при якій орнамент формується зі скручених металевих ниток, спаяних між собою.

Вона вимагає виняткової точності й тривалого досвіду, тому виконувалась не сільськими ремісниками, а кваліфікованими міськими майстрами, чиї секрети передавались у спадок разом із кошовним інструментом.

Філігранні волинські дукачі належать до найрідкісніших збережених зразків: більшість з них або зникла під час воєнних лихоліть ХХ ст., або потрапила на антикварний ринок і розпорошилась по приватних колекціях.

Трансформація дукачів: від шляхти до селянства

Починаючи з XIX ст. дукачі поступово переходять від шляхти до заможного міщанства та селянства.

Цей рух органічно супроводжується ширшим розповсюдженням спрощених та здешевлених форм виробів.

Все частіше можна зустріти в обрамленні дукачів лише лічмани – просте вушко над монетою, через яке проходить ланцюжок або тканинна стрічка; а іноді отвір робили і безпосередньо в монеті.

Коли герб стає орнаментом

Соціальний спуск дукача – від нобілітету до селянства та міщанства – відбувається разом з передачею його форм та змістів. Це ілюструє один із волинських дукачів, що містить елемент, ідентифікований дослідником Олександром Самковим як схожий на елемент родового герба «Огінець» магнатської родини Огинських.

Найімовірніше, це замовна прикраса: хтось із представників роду доручив золотарю вписати родовий знак в оздоблення дукача як знак ідентичності або оберіг. З часом, коли замовники пішли, а форма залишилась у майстерні, цей елемент міг тиражуватись вже без усвідомлення первісного значення – так шляхетський герб став анонімним народним орнаментом.

Цей випадок унаочнює, як прикраса може бути «стратиграфічним» документом: у ній збережені шари часу, про які її нові власники вже не знали.

Волинський дукач, т.зв. «Огінець»

Герб Огінець (Брама)

Ілюстрація є
художнім припущенням

Хто виготовляв волинські прикраси

Ювелірна традиція Волині сягає корінням у добу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, коли майстри вже досконало володіли техніками лиття, кування, зерні, скані та черні.

У XVI–XVII ст. золотарські цехи існували не лише в таких великих містах, як Луцьк і Володимир, а й у Острозі, Дубні, Клевани та Торчині.

У XVIII–XIX ст. значну частку ремісників-золотарів на Волині становили єврейські майстри – носії окремої ювелірної традиції, що органічно вписалась у місцевий контекст, та, припускаємо, і представники інших європейських народів, які, переселяючись на волинські землі, створювали свої спільноти та привносили свої знання та майстерність до місцевої культури.

Саме ця множинність шкіл – українська народна, міська цехова, європейська, єврейська – пояснює розмаїття волинських дукачів.

Доля дукачів у ХХ ст. Золото як засіб виживання

ХХ ст. виявилось нищівним для матеріальної спадщини Волині. Дві світові війни, польська пацифікація 1930-х рр., радянський терор, евакуації та примусові переселення – все це поставило людей перед вибором між виживанням і речами.

Золото, як завжди в кризові епохи, ставало ресурсом: монети масово виймали з дукачів, щоб розрахуватись за хліб, підкупити охорону або дістатись безпечного місця.

Порожні срібні оправы з-поміж повних дукачів – не рідкість у колекціях, і кожна з них є мовчазним свідченням про конкретну людську драму.

З цієї причини цілісні дукачі з оригінальними монетами сьогодні є надзвичайно рідкісними – і мають не лише мистецьку, а й документальну цінність.

Спадщина і сучасність. Реконструкція як акт культурної пам'яті

Волинський дукач повертається – через колекціонування, музейну роботу і майстерність сучасних ювелірів, які відтворюють втрачені зразки за описами, малюнками та збереженими фрагментами.

Реконструкції Юрія Коваленка, роботи Валентина Кікотєва та інших майстрів – це не стилізація, а дослідницька практика: вони відновлюють не лише форму, а й технологію і смисл.

Водночас відбувається і процес новітнього осмислення традиції: для дукачів використовуються сучасні українські монети та ті історичні артефакти (медалі, монети), які відповідають актуальному українському світогляду та національній та культурній ідентичності без імперських впливів.

Реконструкція дукача
XIX ст. в техніці філігрань,
виконана Валентином Кікотєм.
Медальйон - копія
"Патрона Баварія",
срібло, бант - срібло, скло.

Дукач із монетою
(ткани 5 гривень 2010р.)
Оправа срібна.
Авторська робота на замовлення
Етнопарку "Ладомирів"